

Türkiye’de Sosyolojinin Eleştirel Kapasitesi: Şerif Mardin Üzerine

Alim ARLI*

Yaşamak, bir başkası olmaktır. Ve insan, dün hissettiği gibi hissediyor-
sa, hissetmek olanaksızdır: Dün hissedilene bugünde hissetmek, hisset-
mek değil, dün hissedilmiş olanı bugün anımsamaktır yalnızca, artık
yok olmuş olan çünkü hayatın canlı cesedi olmaktır.

Fernando Pessoa, *Huzursuzluğun Kitabı*

(...) düşünce insanı denen kişi her zaman bir başkası üzerinden konu-
yu ele alır, bu iş için onu *öldürür* ve zihinsel amacı için onu ceset hali-
ne sokar. Belirleyici anda bu tip bir düşünce insanı, ona böylesi bir zi-
hinsel ürünü mümkün kılan insanı, bu zihinsel ürün için feda eder,
ölesiye kötü kullanır kendi şeytansı spekülasyonları için.

Thomas Bernhard, *Beton*

1. Giriş

Şevket Süreyya Aydemir’in bir devrin hülasası olarak da okuyabileceğimiz doku-
naklı hayat öyküsü *Suyu Arayan Adam*’ın son sayfalarının var oluşsal bir çaresizliğin
kapanında Stoik filozof Epiktetos’¹un içsel özgürlüğe sığınma temâsı ile bitmesi zihni-
mi uzun bir süre meşgul etmiştir. Üç devire şahitlik etmiş bir aydın-bürokrat, hayati-
nın son döneminde kendi öyküsünü bağlarken neden Stoacı bir sonu seçiyordu ve ne-
den Epiktetos? Hayatı, Edirne’de başlayıp sonra Anadolu’da subaylık yapacağı yıllara,
daha sonra Azerbaycan’a ve devrim günleri Moskova’sına uğrayan Aydemir, cumhu-
riyetin kuruluşundan sonra döndüğü Ankara’da bir süre sonra hapisle tanışır. Derken
bürokraside yapacağı görevler ve *Kadro* dergisine kadar uzanan öyküsüyle çalkantılı
ömrü, imparatorluktan cumhuriyete geçilen yılları en yoğun biçimde özetleyen me-
tinlerdendir. Aydemir’in sonunda Epiktetos’²un içsel özgürlük, ahlaki bütünlük gibi te-
malarla özetlenebilecek felsefi öğretisini mırıldanarak ve içsel özgürlük hissine “sığı-
narak” ömrünü tamamlaması Tanzimat sonrası Türk düşünce hayatının bir leitmoti-
fi olarak okunabilir mi? Stoacı ahlâk temasının Türkiye’de samimi aydınların yaşadığı
çok yaygın bir duygu durumu olmasının nedenlerinden birisi aydınların yaşarken hak
ettikleri ilgi ve vefayı görememelerinin yarattığı boşluğu, bir tür içe çekilme tutumuy-
la doldurma amaçlarıyla bağlantılı gibime geliyor. Ömrü mücadele ile geçen bir aydın
olan Aydemir, devlete ve onun bekasına karşı sorumluluklarla tanımlanabilecek bir

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

hayat yaşamış ve ömrünün sonunda yoğun bir eksiklik ve yalnızlık duygusu yakasına yapışmıştır. Bu listeye birçok isim kolaylıkla eklenebilir: Hilmi Ziya Ülken, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mehmet Akif Ersoy, Nazım Hikmet, Cemil Meriç ve dahası... Aydemir'in sözlerindeki Stoik tınıyı, zamanla, düşüncede bir süreklilik teması olarak okuyabileceğim fikri aklıma yatmaya başladı. Osmanlı'nın kozmopolit dünyasının fazlasıyla tanışık olduğu klasik ahlak öğretileri ve tabi Stoacı öğretisi, Kadrocu bir cumhuriyet aydını için bile yoğun anlamlara sahip olmaya devam edebilmiştir. Bu stoik pratik bilinç, bugün bile popüler sorgulamanın önemli bir teması olarak aramızda dolaşmaya devam ediyor. Bir başlangıç fikri olarak stoik ahlakî öğretiye yakınlığın yanına pek çok Türk aydınına etkileyen diğer iki sorunu daha eklemek istiyorum: Felsefi yörüngenin müphemleşmesi ve bunun neden olduğu, aydınları tarih karşısında sorumlu kılan hâkim öğretilerle yüzleşememekten kaynaklanan bir sembolik şiddet. Bu duruma Godot'yu bekleme sendromu da denilebilir.

Bu çerçevede felsefe tarihçisi Tahsin Görgün'ün derinlikli makalesi,¹ sadece konu edindiği Osmanlı düşüncesinin anlaşılmasının önündeki sorunlara değil; aynı zamanda yakın dönemin ve günümüzün Türk düşünce dünyasının ele alınması noktasında karşılaşılan birçok zorluğun kaynağına ilişkin de farklı bir perspektif getiriyor. Görgün, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanındaki kahramanlardan psikiyatrist Dr. Ramiz'in hastalarına uyguladığı terapiler sırasında (a priori) "baba sendromu" teşhisini doğrulamak için uyguladığı yöntemin aynısının, Osmanlı-Türk düşüncesi alanında çalışan araştırmacıların yaptıkları araştırmaların mantığında da mevcut olduğunu belirler. Romanda Dr. Ramiz'in bir hastasına söylediği "Psikanalitik yoruma elverişli rüya görmek zorundasınız; şimdiye kadar gördüğünüz rüyalar, psikanalitik yoruma el vermemekte; bu yönden de tedavi edilememektesiniz" sözlerini, Osmanlı dünyası entelektüel tarihi araştırmalarını tartışmak için kalkış noktası yapan Görgün, aynı çerçevede, Osmanlı düşüncesinden bahsetmenin "mümkün olmayan" ve "mevcut olmayan" bir şey hakkında konuşmak gibi algılandığından bahsetmektedir. Ayrıca bu tespitin, tarihin ve toplumun araştırmacılar tarafından kültürsüzleştirildiği ve inceliklerinden arındırıldığı bir kavrayış alanında çalışanlar için, dikkat edilmesi gereken ve felsefi dayanakları itibarıyla fazlasıyla geçerli olan bir yaklaşım olduğunu düşünüyorum. Bu anlamıyla, Türkiye ve Osmanlı fikirler dünyası tarihi üzerine araştırmak/konuşmak zor bir ilgi alanıdır. Çünkü tarihsel gelişmenin dinamiğini oluşturan farklı alanlarda yaşayan/üreten düşünürlerin kendilerine temel sağlayan fikirlerin ve sosyal dünyanın ne olduğunun araştırılmadan mahkûm edildiği ve en azından pratik değerinin bile önemsenmediği bir tutum halen –nitelikli birçok istisna olmakla birlikte- ağırlığını korumaktadır. Düşünürlerin düşünce eylemlerinin üretim koşulları bilinmeden metinleri donuklaştırılır yahut bir şey söyleyemez hale getirilerek susturulur veya bir fikrin içinde olduğu koşullar çözümlenmeden hüküm verilir, kalıp siyasî yargılar güncel hayatın teorisi içinde üretilerek tarihe izafe edilir. Bu tür yaklaşımlar, çalışma ve inceleme alanlarını aşırı ideolojikleştirip skolastik bakış açısına hapsederek, sorunların bağımsız bir bilimsel gündemin konusu haline gelmesi-

1 Tahsin Görgün, "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? –Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 13-14, s. 28-46.

nin önüne psikolojik/epistemolojik engeller inşa etmektedir. Türkiye’nin entelektüel hayatı henüz bu tek boyutlu bakışı aşacak araçlarla yeterince yüzleşmemiştir desek, abartmış olmayız.

Türk siyasi düşünce alanının tarihi serencamını berrak bir biçimde görmek isteyenler için, daha ilk adımda, anlamaya çalışacağı dünyanın sembolik düzeninin aşırı derecede bulanık, entelektüel konumların niteliğinin siyaset mi bilim mi ikircikliğini dayatacak kadar karmaşık ve cari zaruretlerin dayatmasını hissetmeden soru sormaya vakit kalmayacak kadar sıkışık bir alanda kendini bulması ve çoğu zaman yarı yolda pes etmesi, yukarıda zikredilen anlamadan uzak bakışın istikrar kazanarak ortalama bir dengeyi sıradanlaştırmış olması ile birlikte ele alındığında, bu durumun niçin böyle olduğu da anlaşılabilir. Bu meyanda, Sokratik ‘kendini bil’ veya Kantçı ‘bilmeye cüret et’ düsturunu gözeten ve sorgulamaları için önemli bir kıstas kabul edenlerin, tarihe soru sormaya kalkışması, Türkiye özelinde, uzun vadede alandaki kemikleşmiş hâkim kanaatler ile başa çıkmak zorunda kalacağı bir çılgınlığa adım atması anlamına da geliyor. Bu alanın yapısını bilenler için bu yargı abartı sayılmaz. İstikrar kazanan ve sorgulanması yüksek düzeyde felsefi sorgulamalar gerektiren ve ayrıca bilinçdışı mekanizmalarca da yapılandırılan bir diğer sorun ise, özgür bir fikrin önünü açacak, samimi soru sormayı engelleyen ağır bir oto-sansür ve düşünce araştırmaları alanını kuşatan zımnî bir resmi-sansür mekanizmasının pek çok düzeyde sıradanlaşmış olmasıdır. Böylece bakıldığında, kendini bilmek için tarihe soru sormaya gerek olmadığı gibi, sosyal gelişmenin topyekûn uzayı olarak tarihin bu ‘soruya benzer’ ifade yapılarına vereceği bir cevap doğal olarak olamayacaktır. Bu çerçeveleri zorlayan ve aşmaya çalışan bilim adamlarının, yöntem ve yorum düzlemlerindeki tercihleri her bakımdan ehemmiyet içermektedir. Bachelard’ın, “empirizm apaçık olayların kaydedilmesiyle başlar. Bilim ise gizli yasalar keşfetmek için bu apaçıklığın geçersizliğini ilan eder. Yalnızca gizli olanın bilimi vardır” sözünü dikkate alırsak, görüneni aşan fenomenolojik ve yapısal düzeyleri de içeren başka bir bakışın mümkün olduğunu görürüz. Bu bakışın gelişebilmesi için önemli eserler yazan ve bugünden bakılarak kritik edilmesi gereken araştırmacıların önde gelenlerinden birisidir Şerif Mardin.

Bu yazıda, Şerif Mardin’in Türkiye sosyal bilimlerine ve düşünce dünyasına yaptığı katkıların bazı veçhelerini ve -verdiği eserleri bir literatür kritiği içinde ele alarak düşüncesinin genel hatlarını tespit etmeye çalışacağım. Bunu yaparken takip edeceğim yöntem, Mardin’in düşüncelerinin ilk oluştuğu toplumsal bağlamın, bilimsel çözümlenmelerine temel sağlayan epistemolojik ilkelerin ve fikir kaynaklarının tespiti şeklinde olacaktır. Mardin’in sosyoloji etkinliğinin eleştirel kapasitesi, ancak kaynakları ve bağlamı tespit edilerek ortaya konulabilecektir. Böylece Mardin’in araştırmalarını hususi kılan veya kılmayan bazı yönlerini tespiti amaçlıyorum.

2. Şerif Mardin’in Araştırmaları ve Fikir Kaynakları

Bir düşüncenin bağlamının ortaya konması veya içinde oluştuğu geleneğe ve alan içindeki konumuna doğru bir şekilde yerleştirilmesi, herhangi bir düşünce adamının düşüncelerini ele alırken mutlaka yapılması gereken bir başlangıç ameliyesi olarak nitelendirilebilir. Şerif Mardin’in çok katmanlı sosyal bilimsel çözümlenmelerinin, araş-

tırma koleksiyonunun, düşünce ve kavram repertuarının ele alınması, onun Türkiye sosyal bilimler alanındaki ayrıksı konumu dikkate alınarak belirli bir açıklığa kavuşturulabilir. Bu konumun hangi tarihsel bağlamda oluşmuş bir hususilik olduğu, kaynakları ve sosyal-siyasal bağlamıyla birlikte ortaya konulmalıdır. Bu anlamda, 1950'den sonra Türk düşüncesinin geçirdiği değişimlerin her bir aşamasının tespiti, Şerif Mardin'in çalışmalarının anlamının ve konumunun belirlenmesi için bu çözümlemenin *modus operandisidir*.

Şerif Mardin ilk yazısını 1950'de,² 23 yaşında iken yayımlamış ve o tarihten bugüne kadar 150'yi aşkın makale, söyleşi ve kitap çalışmalarıyla bereketli bir yazı hayatı yaşamıştır.³ Bu çalışmalar farklı bilimsel disiplinlerin sorun alanlarına aittirler. Sosyal bilimlerdeki erken uzmanlaşmanın ürettiği uzman körlüğünün aksine Mardin'in çalışmaları sosyal bilimlerin tamamından beslenen ilginç bir karaktere sahiptir. Yine kelimenin moda anlamıyla bu yazı ve eserler disiplinlerarası bir yaklaşımın ürünleridir. Fakat bu disiplinlerarasılık asla bir disiplinin merkezde olmadığı ya da disiplinlerarasılığın günümüzdeki kötü şekli olan disiplinler aşuresi olduğu anlamına gelmemektedir. Bu yazıda, Mardin'in bütün çalışmalarında tarihselci bir sosyal bilim anlayışının merkezde olduğu ve siyasî fikirler tarihi, siyaset bilimi ve sosyoloji disiplinlerinin hâkim yaklaşımlarının araştırılan alandaki işlerliğine göre çalışmalarının merkezine doğru çekildiği iddia edilecektir. Bu yargıdan hareketle, bu çalışmaların kaynak ve tartışmalarını veri kabul ederek, Şerif Mardin'in Türk sosyal bilimleri içindeki yerini tespit etmeye ve onun entelektüel konumunu bazı kavramsal çerçeveler içerisinde kısaca ele almaya çalışacağım. Belirtmeye lüzum yok ki, burada asla, Şerif Mardin'in entelektüel şahsiyetini bütünüyle ortaya koyma iddiasında değilim. Yapılacak değerlendirmeler ve tespitler, belirli sorun içeriklerince koşullandırılmış bir okuma faaliyetinin metodolojik bir düzlemde örgülendirilmiş notlarıdır. Yazının merkezî motifi, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal tarihindeki temel unsurları Şerif Mardin'in çalışmalarında ortaya konulduğu biçimlerden hareketle eleştirel bir biçimde kavramak ve Mardin'in bu tarih içinde şekillenen konumunu açıklığa kavuşturmadır.

a) Bağlam

1950 senesi genellikle, Türkiye'de çok partili demokrasiye geçilen, 'toplumsal çevre'nin yüzyıllar boyunca zımnî bir mutabakatla gerilimli bir münasebet kurduğu 'siyasi merkez'e doğru ciddi bir sıçrama yaptığı yıl olarak kabul edilir.⁴ 1950'li yıllarda

2 Şerif Mardin, "Recent Trends in Turkish Historical Writing", *The Middle East Journal*, c. I, sy. 3, s. 356-358. Türkçesi için bkz. "Türk Tarih Yazımında Son Eğilimler", çev. Tuncay Önder, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 291-296.

3 Mardin'in çalışmalarının sistematik bir bibliyografyası için bkz. Alim Arlı, "Şerif Mardin Bibliyografyası: 1950-2007", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 2006/2, sy. 21, s. 89-114. Çalışmanın ayrıntılı ve notlandırılmış versiyonu için bkz. Alim Arlı, "Şerif Mardin Bibliyografyası: 1950-2007", Taşkın Takış (ed.), *Şerif Mardin Okumaları*, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2008, s. 269-315.

4 Merkez-çevre yaklaşımı ve Mardin'in merkez-çevre yaklaşımının kritiği için bkz. Alim Arlı, "Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim*, 2006, sy. 105, s. 96-128.

Türk siyasî formasyonunun yeniden şekillenmesinde temelden etkili olan pek çok gelişme yaşanmıştır. Gelişmelerin en ciddi neticelerinden birisi, Cumhuriyetin kurucu partisi CHP ile DP arasındaki siyasî egemenlik mücadelesinin 1960’da askeri darbe ile yeni bir sürece girmesi ve siyaset alanı üzerindeki askerî vesayetin yeniden formüle edilerek kurumsallaştırılmasıdır. Bu sonuç, Türkiye’nin fikir âleminde de önemli bir dönüşüme neden olmuştur. 1950’lerde siyaset alanındaki gerilimler belirli bir olgunluğa ulaştığında, bu duruma çözüm arayışları da söz konusu olmuştu. Bunlardan birisi *Hürriyet Partisi*’nin kuruluşuydu. 1950’lilerin ortasında *Demokrat Parti*’deki gerilimler sonucu bu partiden kopan bir grup liberal eğilimli siyasetçi *Hürriyet Partisi*’ni kurdular. Bu hareketin önemli üyelerinden birisi de Şerif Mardin’dir. Şerif Mardin iki yıl (1956-1957) bu partinin genel sekreterlik görevini yapmış, fakat parti iki yıllık faaliyetinden sonra dağılmış ve milletvekillerinin çoğu CHP’ye geçmiştir. Türk siyasetindeki merkezîyetçi devlet anlayışından kaynaklanan sorunları çözme iddiasındaki bu teşebbüs amaçladığı başarıya ulaşmadan dağılmıştır. Şerif Mardin aynı zamanda bu yıllarda çıkmakta olan ve *Hürriyet Partisi*’ne en ciddi fikri desteği tedarik eden dergilerden *Forum*’un yazarlarından. *Forum*’un liberal-Kemalist çizgisi,⁵ CHP’nin çekirdekten katı devletçi çizgisini reddederek, siyasî liberal perspektiften hareketle DP iktidarına muhalefeti örgütlemiştir.⁶ Fakat liberal-Kemalist sentez Türkiye’nin kendine özgü koşulları içinde zor bir sentez olarak tarihe geçmiştir. Partinin bu konumu Türkiye’nin siyasî partiler tarihinde liberalizm-devletçilik ikilemi içinde ilginç bir sentez arayışıdır. Türk siyasî tarihindeki çeşitlenmenin ilk örneklerindedir. *Forum* Mardin’in ilk düşünce temrinlerini yaptığı fikrî sahadır. Mardin, bu yıllarda DP’nin Türkiye’ye faşist bir yönetim getireceğinden entelektüellerin duyduğu şüphenin, *Forum*’un çıkma sürecindeki etkisini belirtir.⁷ Bu yıllarda, Yeni Osmanlı fikir adamları üzerine doktorasını yazan Mardin, aktif siyasî faaliyetleriyle, “fildişi kule” aydını olmayacağıının ilk işaretlerini vermiştir. Fakat daha sonra çok uzun yıllar aktif politikadan tamamen çekilmiştir. Mardin’in akademik anlamda tavizsiz özel hayat eğilimiyle müdahaleci aydın çizgini birleştiren unsurun ilk örneği *Hürriyet Partisi* tecrübesidir. Bu açıdan bakıldığında 1958’den 1993’e kadar Mardin’in aktif siyasete bir daha girmemesi Türkiye tarihindeki dönüşüm dinamikleriyle birlikte düşünüldüğünde kendi başına anlamlıdır. Bunun kişisel sebepleri konusunda açık bir bilgimiz mevcut değildir. 1994’te Cem Boyner liderliğindeki yeni liberal-yeni sol *Yeni Demokrasi Hareketi* ile Mardin’in yeniden siyasî bir rol üstlenmesi de aynı derecede anlamlıdır. *Hürriyet Partisi*’ndeki millîci bir liberal siyaset çizgisi içindeki Şerif Mardin ile İsmail Kara’nın ıro-

5 *Forum*’un liberal-Kemalist konumu ve Mardin’in 1950’li yıllardaki entelektüel gündemi ile ilgili bkz. Alim Arlı, “Weberci Bir Düşünürün Başlangıç Temrinleri: 1950’li yıllarda Şerif Mardin”, *İ. Ü. E. F. Sosyoloji Dergisi*, 2006, 3. Dizi, sy. 12, s. 123-131.

6 *Forum*’un II. Dünya Savaşı sonrası koşullarındaki konumu için teferruatlı bir analiz içi bkz. Yücel Bulut, “Soğuk Savaş Atmosferinde DP’ye Muhalif Bir Dergi: *Forum*”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. II, sy. 1, s. 527-550. Ayrıca *Hürriyet Partisi* ve *Forum* dergisi ilişkisi için bkz. Burak Özçetin, “Democracy and Opposition in Turkey: Locating The Freedom Party”, Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 2004. Çalışmada, partinin ömrü kısa sürse de, etkilerinin sonraki yıllarda beklenenden çok daha fazla olduğu vurgulanmaktadır.

7 Şerif Mardin, “Şerif Mardin ile ‘Türk Siyaset Düşüncesi’ Üzerine”, *Söyleşi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. II, sy. 1, s. 357-381.

nik-eleştirel ifadesiyle⁸ “bu topraklar”la ilişkisi çok daha zayıf hatta irtibatsız olan YDH’daki Mardin arasındaki fark, Türk siyasetindeki otuz yıllık dönüşüm sürecine ve Mardin’in fikri gelişim çizgisine bakılarak bir ölçüde anlaşılabilir.

Forum’a dönersek tekrar, Mardin’in ilk fikri temrinlerinin hangi eksenler üzerinden geliştiğini ve düşüncesinin felsefi karakterini daha yakından görmüş oluruz. Şerif Mardin’in *Forum*’da yazdığı yazılar, üç konu etrafında ele alınabilir. İlk olarak, Mardin’in en temel çalışma alanı olan Tanzimat dönemi siyaset ve fikir hayatı, Yeni Osmanlıların faaliyetleri ve imparatorlukta belirlemekte olan “yeni”nin oluşma sürecidir. İkinci temel konu alanı, aydınlar meselesi, muhafazakâr filozofların o dönemdeki en temel tartışma konularından birisi olan kitle toplumu sorunu ve sosyal bilimlerdeki bazı düşüncelerin (Freud ve psikanaliz, orta sınıflar vs.) değerlendirildiği tanıtım yazılarıdır. Bu yazılardaki eleştiri temalarının en belirgin eksenini, muhafazakâr bir felsefi gündemin varlığıdır. Mardin’in akademik hayatında 1980’e kadar belirgin bir yer tutan liberal ve muhafazakâr felsefe ve sosyolojinin ilk oluştuğu yıllar 1950’lerdir. Toplumsal düzen problemi, Mardin’in fikir hayatında önce siyasî fikirler tarihi ve doğal hukuk sahasında, daha sonraları ise tarihsel bir sosyoloji çerçevesinde formüle edilmiştir. Mardin’in fikirlerini önemli bir şekilde etkilemiş olan sistem ve modernleşme kuramlarının temelleri de, Hobbesçu bir düzen arayışının sorularına dayanmaktaydılar. Doğal hukuk görüşünün, ilk zamanlarından itibaren Mardin’in çözümlemelerindeki etkisi açıktır.⁹ Bu açıdan Şerif Mardin’in araştırma ve değerlendirmelerinde sosyal ve siyasal kavramlarına yüklediği muhtevada hür ve liberal bir düzen arayışının önemli bir yeri olması kaynakları itibarıyla tesadüf değildir. Bunun Mardin’in eserlerindeki Batılı olmayan doğrudan kaynağı ise, Mardin’in ilk ve sürekli entelektüel gündemi olan, Yeni Osmanlı fikir adamlarından itibaren, Türk düşüncesinin de bir karakteri olmasından gelir.

1954-1956 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde araştırma görevlisi olarak çalışan Mardin’in doktora tezi *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 1958 yılında Stanford Üniversitesi’nde tamamlanmıştır.¹⁰ Bu çalışma siyasal fikirler tarihi çözümlemesinde kurumsal tarih yazımının ve tarihsel süreklilik kavrayışı içinde bir siyasal dönüşüm çözümlemesinin merkezde olduğu bir araştırma mantığının belirgin bir şekilde ortaya çıktığı bir eserdir. Bu açıdan dönemin Türk düşünce adamlarının *ancien régime*’e bakışlarından farklı bir perspektiften yazılmıştır. Ayrıca eser, tarihsel mirastan mutlak bir kopuş ima eden devrim fikrine ve geçmişini bu mercekten bakarak açıklamaya odaklanmış, teleolojik mantıkla düşünen araştırmacılar için önemli bir meydan okumadır. Eser bu anlamıyla aynı zamanda bir devrim kritiğidir. Çalışmanın temel tezinde, Osmanlı’nın son döneminde “kritik düşünce faaliyeti/kültürü” adının verilebileceği bir durumun söz konusu olduğu, Osmanlı siyasal ha-

8 İsmail Kara, “Şerif Mardin Ne Yaptı Ne Yap(a)madı”, a.mlf., *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hürâfe*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998, s. 145-150.

9 Şerif Mardin, “Tabii Hukukun Gelişme Safhaları Hakkında Bir Not”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1955, c. X, sy. 2, s. 145-158.

10 “The Young Ottoman Movement: A Study in the Evolution of Turkish Political Thought in the Nineteenth Century”, Doktora Tezi, Stanford Üniversitesi, 1958. Kitap olarak neşri için bkz. *The Genesis of The Young Ottoman Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1962.

yatında yeni bir keşif olan hürriyet talepkârlığının cumhuriyet öncesi temellerinin var olduğu ve katılımcı bir ön-demokratik tartışma kültürünün yine cumhuriyetten önce oluştuğunun altı çizilmiştir. Hilmi Ziya Ülken ve Halil İnalçık gibi tarihî materyale derin vukufiyeti bulunan istisnalar dışarıda tutulduğu takdirde, bu çalışma döneminin hâkim akademik ruhuyla barışık değildir. Kavram olarak ‘devrim’in fiilî olarak içini doldurmayı görev edinen Türk aydınları için bu dönemde, arka plan unsurlarını, incelikli bir yapısal/kültürel tarihin, kurumsal bir çözümlemeyle yoğrulmuş bir siyasi fikir tarihi yazımının cazip olduğunu söylemek zordur. Nihayetinde bu dönemin siyaset bilimi ve sosyal bilim aydını için makbul yaklaşımlar Duguit’in hukuk felsefesi, Duverger’in siyaset felsefesi yahut Alman *Staatrecht* fikriyatıdır.¹¹

Yeni Osmanlılar kitabının Türkçe’de yayımlanması, çok ilginç bir şekilde, İngilizce baskısından (1962) 36 yıl sonra, 1996’da yapılmıştır.¹² Şerif Mardin’in bu yıllarda Max Weber başta olmak üzere, Ortega y Gasset, Lord Lindsay, Alexis de Tacqueville, Arnold Toynbee gibi liberal ve muhafazakâr siyaset ve toplum felsefecilerinin görüşleriyle yakın bir fikrî gündemi vardır. Yöntem itibarıyla bu dönem için başka Batılı düşünürler de zikredilebilse bile, -ki Mardin ilk çalışmalarından itibaren epistemolojik ve metodolojik bakımdan sadık bir Weberci’dir- Mardin’in en temel gündemi Yeni Osmanlı fikir adamlarıdır. Bu düşünürlerin Türk düşüncesine vurdukları damganın ilk akademik çalışmalarından itibaren farkında olan Mardin’in Namık Kemal, Şinasi ve Ali Suavi gibi mütefekkirlerin gündemleriyle her dönemde akademik uğraşı olmuştur. Bu uğraş, bugün bile klasik değerini koruyan -Mardin’in belki de ‘opus magnum’u kabul edilmesi gereken- *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adlı eseri Türk düşünce hayatına sunmuştur. Bu yıllarda otuzlu yaşlarını idrak eden bir cumhuriyetin bütün meseleleri bütün düşünce adamlarımız gibi doğal olarak Mardin’in de en temel gündemidir.

600 yıl yaşayan etkin bir kozmopolit imparatorluktan, genç bir cumhuriyet çıkaran Osmanlı askerî ve sivil bürokrasisinin tam olarak ne tür bir fikir iklimi içinde yaşayıp eyledikleri meselesi, özetle “ne oldu?” sorusu farklı düşünürlerce farklı şekillerde formüle edilmiştir.¹³ Mardin’in cumhuriyetin kuruluşuna giden süreci tespit etme yolunda Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydın hareketlerini teferruatıyla incelemiş olması, cumhuriyetin üzerinde yükseldiği siyasi ve fikrî arka plana ait meseleleri kendi düşünce hayatında erken bir dönemde formüle etmesini sağlamıştır. Konu tespitini erken yaşlarında berraklaştırması Mardin açısından önemli bir şans olarak yorumlanabilir. Bu açıdan Mardin, ilk çalışmalarından itibaren, Türk toplum ve siyaset hayatının temelleriyle uğraşabilmiştir. Yeni Osmanlı fikir adamlarıyla ilgili çalışmalar o güne kadar çoğunlukla edebiyatçıların uğraş sahasındaki bir faaliyet olarak algılanırken, bu fi-

11 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 358; Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 175-195.

12 *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

13 Konunun son dönemde, “süreklilik ve kopuş” temalarının dengeli bir biçimde gözetilerek değerlendirildiği bir yaklaşım için bkz. Şerif Mardin, “The Ottoman Empire”, Karen Barkey ve M. von Hagen (ed.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, Boulders: Westview Press, 1999, s. 115-128.

kir adamlarını aynı zamanda Türk siyasi fikir tarihinin önemli figürleri olarak ilk kez Şerif Mardin incelemiştir. Esasen bir siyaset bilimi incelemesi olmasına rağmen, eser bir tarihçi titizliğiyle örülmüştür. Bu “yeni” perspektif Türk siyaset düşüncesi araştırmalarına başlı başına bir katkıdır.¹⁴ Eser, Yeni Osmanlı mütefekkirlerini Weberci anlamda bir *literati* grubu olarak ele alır ve inceler. Aydınların sosyal tabakalaşma içindeki konumları çözümlenir. Osmanlı'nın son döneminin çetin siyasî ve fikrî çatışmalarının önemli bir bölümü cumhuriyet kurulduktan sonra fiilen ortadan kalksa da, bütün bu sancılı dönüşümün dip akıntılarının farklı sosyal katmanlardaki etkileri devam etmiştir.

Mardin'in doçentlik tez çalışması olan *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Yeni Osmanlılar üzerine yaptığı çalışmanın kronolojik ve tematik olarak bir devamıdır. Bu iki eser birbirini tamamlar. 1865'te *İttifâk-ı Hamiyyet*'ten *Yeni Osmanlılar*'a, onlardan 1909'da iktidarı ele geçiren Jön Türkler'in *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne uzanan uzun 50 yıllık Osmanlı düşünce hayatının serüveni Mardin tarafından sosyal ve felsefi kökleriyle ele alınır. Bu 50 yıllık süre, günümüze kadar Türkiye'nin siyasal ve sosyal hayatına damgasını basmıştır. Jön Türklerce formüle edilen Comtecu pozitivizm, Türk bürokratlarınca cumhuriyet döneminde yeniden formüle edilmiş şekliyle yurttaşların pratik bir felsefesine dönüştürülmüştür. Bütün bu sürecin hikâyesini Şerif Mardin teferruatı ve sorunlarıyla birlikte anlatır.

b) Yöntem

Şerif Mardin'in tüm çalışmalarına yayılmış olan yöntem ve yaklaşımlarında değişmeyen bazı usullerin tespit edilmesi, onun tüm çalışmalarını birbiriyle bağlayan fikir örgüsünü anlamak bakımından dikkate değerdir. Türkiye'de çoğunlukla Weberci, (sol) liberal, demokrat gibi sıfatlarla anılan Mardin'in, bu tanımlara kendine has bir renk ve görünüm vermiş olmasının sebepleri nasıl ortaya çıkarılabilir? Daha önceden yapmaya çalıştığımız çözümlenmeleri tekrarlamadan,¹⁵ Şerif Mardin'in sosyal bilim anlayışının, epistemolojik ve metodolojik bazı özelliklerini ortaya koymaya çalışacağım. Tartışmaya ve özete kaynaklık eden düşüncelerin ayrıntılarına da girmeyeceğim.¹⁶ Mardin'in çalışmalarının bütününe yayıldığını düşündüğüm, araştırma programına farklı dönemlerde etki eden ve soruşturma tarzını ve mantığını belirleyen temel bazı yöntem unsurları ve esasları şöylece sıralanabilir:

1. Olmayanın çözümlenmesi (*analyses of absence*): Öncelikle Mardin'in eserlerine eleştirel bir tespit yaparak yöntem sorununu ele almaya çalışacağım. Girişte

14 Bu noktalara dikkatimi çeken Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya'ya müteşekkirim.

15 Alim Arlı, “Bir Siyaset Sosyoloğu Olarak Şerif Mardin”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. II, sy. 1, s. 493-510; a. mlf., *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, İstanbul: Küre Yayınları, 2004.

16 Pierre Bourdieu ve Loic J. D. Wacquant, *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003; Güney Çeğin ve diğerleri (der.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007; İlkay Sunar, *Düşün ve Toplum*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1983; Aijaz Ahmad, *Teoride: Sınıf, Ulus, Edebiyat*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayınları, 1995; Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Globalizm ve Postmodernizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

belirtilen ‘olmayanın sosyolojisini’ yakın tarihimiz üzerine yazılan eserlerin birçoğunda görebiliyoruz. Bu nedenle de pek çok inceleme bir ‘yokluklar tarihi veya sosyolojisi’nin uygulamasından öteye gidememektedir. Şerif Mardin’in özellikle sivil toplum çalışmasıyla, merkez-çevre çalışmasında Batı Avrupa toplumsal formasyonlarında mevcut olan fakat Osmanlı-İslam ve Türkiye tarihinde ‘olmayan’ yapı ve kurumların araştırılması yöntemi ile sık sık karşılaşılıyor. Mukayeseli perspektifin çarpıtılması olan bu yaklaşım mevcudun analizinde ise pek çok normatif tartışmayı bağlamı dışında tartışmayı zorunlu klabiliyor. Özellikle modernleşme kuramlarının bağlamı içinde ‘geleneksel’ toplum başlığı altında yapılan çalışmalarda bu bakış açısını yoğun bir biçimde görebiliyoruz. Bu bakımdan Mardin’in çalışmalarında en önemli yöntemsel sorun alanlarından biri, yoklukların analizinin öne çıkarılmasıdır. Bu noktada, Turner’ın özellikle Batı-dışı toplumsal dünyaların incelenmesi ile ilgili konuya yaptığı vurgu dikkate şayandır. Sosyal bilim incelemelerinde batı-dışı toplumlar analiz edilirken daha en başta kalkış noktası olarak modernleşme eksikliği, sivil toplumun yokluğu, demonik muhayyilenin yokluğu, orta sınıf burjuva kültür eksikliği, statükoculuk, despotizm, sosyal değişim eksikliği gibi bir dizi ithal sorun ile yola çıkılır.¹⁷ Bourdieu’nün değişiyile, Daniel Lerner gibi uzmanlar “az gelişmiş ülkelerdeki alt proleterlerden, bırakınız basını izlemeyi, kendi gözde film yıldızlarını tanımlama kapasitelerini sorguladığında, açıkçası, sosyologun anlamlı bir söylem olarak alarak ona verdiğinden başka bir anlama sahip olmayan bir gereksiz bilgi (flatus vocis) toplaması açıkça muhtemeldir.”¹⁸ Bunun en önemli nedenlerinden birisi antropolojik bakışın yeterince işe koşulmamasıdır. Olmayanın analizine yine başka birçok sosyal bilimcimizde de rastlamaktayız.

2. *Ayrıntılı yapıların açıklanması*: Bu yöntemi, Mardin’in çalışmalarının Türkiye sosyal bilimler alanı içindeki ayırt edici özelliğidir. Hobbes ve Montesquieu’den Tocqueville’e, Marx’a ve Weber’e kadar gelen Aydınlanma sonrası dönemin sosyal bilimci ve filozoflarının eserlerindeki yaklaşımlarında en ciddi yöntemsel unsurlardan birisi olan, sosyal dünyayı kuran “ayrıntılı yapıların tespiti ve açıklanması” fikrinin Mardin’in eserlerinde derin izleri vardır. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri ve Din ve İdeoloji* çalışmalarında bu yaklaşım, kurumsal tarih modeli içinde belirirken, felsefî değeri yüksek birçok makalede ise, incelikli bir kültürel yapı çözümlemesiyle yoğunlaş-

17 Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H. Çağatay Keskinok, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.

18 Pierre Bourdieu (Jean-Claude Passeron ve Jean-Claude Chamboredon ile), *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*, New York ve Berlin: Aldine de Gruyter, 1968/1991, s. 42.

19 Bu makalelerin en incelikli örneklerinden üçü için bkz. “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Çevre-Merkez İlişkileri”, çev. Şeniz Gönen, a.mlf., *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 34-76; “Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet”, çev. Mehmet Özden, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 103-122; “Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1967, sy. 22, s. 111-142.

tur.¹⁹ Mardin'in Weber, Parsons, Coleman gibi metodolojik bireyciliği ve akılcı tercih kuramını kullanan sosyologlarla sürekli bağlantılı olan çalışmalarının, sadece aktör temelli bir akılcı tercih kuramını değil, aynı zamanda ayrıntılı yapı açıklama modellerini de kullanması eserini metodolojik bireyciliğin kuruluğundan ayırmıştır. Bu açıdan Mardin teorik bir pragmatisttir. Örneğin Weber'deki metodolojik bireyselcilik yaklaşımının yanı başında öne çıkan seçilmiş temayüllere veya gönül birliğine (elective affinities) vurgu yapan bir yapısalcılığın Mardin'in çalışmalarında derin izleri mevcuttur.²⁰ Benzer bir durum, 1980 sonrası çözümlenmelerinde, Quentin Skinner, Anthony Giddens, Cornelius Castoriadis gibi düşünülere yapılan atıfların muhtevasında da kendini gösterir.

3. *Arka plan unsurlarının, zımnî kural ve değerlerin tespiti*: Bir önceki başlığı takip eden bu özelliği, eserlerindeki en temel tamamlayıcı öğedir. Mardin'in yaklaşımında billurlaşan bir diğer eğilim realist ve konvansiyonalist bilim düşünceleri içerisinde²¹ görgül bir pozitivist sınırlarının aşılması için geliştirilmiş sembolik ve yapısal düzeni ayakta tutan arka plan unsurların açıklanmasıdır. Bu yaklaşım içinde, bir kuralın yahut ritüelin olduğu sosyal tarihsel süreç, oluşumsal bir çerçeve içinde kavramlaştırılmaya çalışılır. Kuralın, ritüelin, eylem yöneliminin veya yapının dönüşüm süreçlerini belirleyen zımnî mutabakat süreç ve durumları, sadece 'görünen'in araştırılmasına odaklanmış naif bir ampirizmden çok daha önemli bir epistemolojik tartışmayı ihtiva etmektedir. Bu çerçevede Mardin'in din sosyolojisi ve düşünce sosyolojisi çalışmalarını özellikle bu açıdan da okumak gerekir. Yayınlandığı dönemdeki din araştırmaları yaklaşımının genelleşmiş yargılarını (buradaki kasıt, özellikle gelenek kavramının kavranışındaki tutarsızlıktır) sorgulanabilir kılan *Din ve İdeoloji* çalışması, teorik değerini, özellikle yapısal süreçlerin açıklanmasında arka plan unsurlarının tespitine verdiği önemle kazanır. Davranışsal bir sosyal bilim yaklaşımın baskın olduğu bölümlerde bile, farklı sosyal katmanlarda dinin bireysel muhayyileyi etkilemesinin kaynakları, sembolik işlevleri ve işleyiş mekanizmaları, Weber'in değer durumu ve değer referansı arasında koyduğu mesafenin ciddi bir şekilde farkında olarak ortaya konulur.²²

4. *Dini sembolizmin toplumsal eylem ve süreçlerin şekillenmesindeki gücünün ve bireyin dünyasını oluşturan/kuşatan bilişsel dünyanın araştırılması*: Sembolik yapıları ve sembolik iktidarı çözümlenmesini sağlayan felsefi altyapıyı Ernst Cassirer'in çalışmaları sağlamıştır. Bu düşünür Mardin'in, *İdeoloji* başlıklı çalışmasını da etkilemiştir. XIX. ve XX. yüzyılda İslam'ın Türk toplumunda yaşa-

20 Bunun en ayrıntılı örneği için bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999. Makale ölçeğinde bkz. Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", a.mlf., *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, s. 21-79.

21 Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Yayınları, 2001, s. 23-43, 54-57, 79-102 ve 157-190.

22 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983; a. mlf., "2000'e Doğru Kültür ve Din", *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 213-237.

dığı yeniden şekillenmenin, mikro, makro ve mezzo (kurumsal) düzlemlerde toplumu şekillendirmesindeki etkilerini birçok çalışmasında araştıran Mardin’in, araştırma repertuarındaki yeri merkezidir. Bu noktada onun bazı tespitleri özetlenerek başlıklar halinde zikredilmelidir: İlk belirtilmesi gereken, Türkiye’nin sosyal gelişim sürecinde Kemalizm, İslam’ın bireyin dünyasına nüfuz eden bilişsel yapılara alternatif bir mikro-sosyolojik ilişkiler ağını ve yapısını geliştirmeyi başaramamıştır.²³ İkinci olarak, din, Türk toplumunun modernleşmesi sürecini “engelleyen” bir şey değil, birçok noktada modernleşmeyi teşvik eden ve onun kurumlarını oluşturan oluşumsal bir sosyal pratiktir.²⁴ Çünkü toplumsal yeniden örgütlenmenin ve yeni sosyal ilişkiler ağını harekete geçirilmesinin sembolik ve fiilî gücü dinî algı içeriklerinin derin bir kontrolü altındadır. Üçüncü olarak, XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasında yer bulan, devlette gerilimli bir ilişkisi, etkileri oldukça derin ve gelişimi fazlasıyla hızlı bir dinî hareket olan Müceddidî Nakşibendilik ve Hâlidilik XX. yüzyılda da birçok farklı sosyal ağ ve muhayyile kanalından, Türkiye’de dinî yeniden canlanmanın kültürel ve toplumsal taşıyıcısı ve üreticisi olmuştur.²⁵ Bu hareketler zaman içinde sosyal ağları dönüştüren bir içerikten, siyasallaşan ve farklı stratejilerle siyasî merkeze doğru yönelen bir forma doğru evrim geçirmiştir.²⁶ Bu anlamda, oldukça geniş bir sosyal ağın örgütleyicisi ve taşıyıcısı olan dinî eyleyiciler grubunun sosyal zembereğidir. Dördüncü olarak, XX. yüzyılın sosyal ve siyasal şartları içinde yeniden şekil alan İslam dini, Türkiye’nin kendine has tarihi içinde laik bir düzenin yaşayacağı şekillenmenin ulaşabileceği boyutları da ortaya koymuştur. Paradoksal bir biçimde, İslamcılığın modernleşme sürecinde kültürel ve sosyal anlamda birçok ikilem içinde kalması, toplumsal bütünleşme sorunları sürecinde ilave yükler getirmiştir.²⁷ Son olarak, dinî sembolizmin ve dinamiğin yeni sosyal kalıplar içinde kendini yeniden üretecek farklı iletişim ve etkileşim kanalları bulması, bir kök-paradigma, daha uygun bir ifade ile bir habitus olarak İslamî muhayyelinin etkileyici gücüyle bağlantılıdır.²⁸ Mardin’in bu tespitlerini tanımlayan araştırma mantığı, Nilgün Çelebi’nin Türk sosyoloji

23 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 109.

24 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, s. 29-30.

25 Şerif Mardin, “Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı”, çev. Özden Arıkan, Richard Tapper (ed.), *Çağdaş Türkiye’de İslam*, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993, s. 71-98

26 Şerif Mardin, “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı”, *Doğu Batı*, yıl 8, 2005, sy. 31, s. 29-52.

27 Şerif Mardin, “Kollektif Bellek ve Meşruyetlerin Çatışması”, çev. Sosi Dolanoğlu ve Serra Yılmaz, Şerif Mardin ve diğerleri (ed.), *Avrupa’da Etik, Din ve Laiklik* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 1995. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, Habermas’ın işaret ettiği şekliyle, toplumsal bütünleşme ile sistem bütünleşmesinin her zaman aynı anlama gelmediği ve müteakıl olmadıklarıdır.

28 Şerif Mardin, “Türkiye’de Dini Sembollerin Dönüşümü Üzerine Bir Not”, çev. Gülşat Aygen Tosun, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*, s. 194-212; Şerif Mardin, “Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı”, s. 93.

çalışmalarını tasnif ettiği önemli çalışmasında socius-merkezli olarak zikrettiği yaklaşımın başat örneğidir.²⁹

5. *Siyasî fikirlerin sosyal bağlamının kültürel ve statüsel yapılar içinde anamlan-dırılması*: Türk siyasî hayatını ve siyasî fikirler tarihini son iki yüzyıldaki temel eğilimleri çerçevesinde ayrıntılarıyla incelemiş olan Mardin'in, bu araştırma alanına yapmış olduğu en ciddi katkılardan birisi; fikrin tarihiyle eylemin tarihi arasındaki diyalektik ve ilişkinin sosyolojik bir bağlama oturtulmasının zorunluluğunu ortaya koymasıdır. Türk bürokratinin statü onurunun (bir başka deyişle sembolik iktidarının) değişim süreci, Mardin'in çalışmalarındaki tematik süreklilikler üzerinden görülebilir. Bu çözümlenmeler Weber'in yöntem-bilimsel gündemiyle mütakabildir. Tanzimat aydını ve bürokrati ile Jön Türk elitleri arasındaki sürekliliklerin ve kopuşların tahlili ve bu iki hareketin Kemalizm'in yükseldiği siyasal alana sağladığı zemin Mardin tarafından kitap ve makalelerde teferruatıyla işlenmiştir. Devlet söylemine temel sağlayan yapısal unsurlar, tarihsel belirleyicileri dâhilinde tartışılmıştır.³⁰ Bunun en incelikli örneklerinden birisi, Yeni Osmanlı düşünce hareketinin ait olduğu 800 yıllık gelenegin kurumsal ve fikrî bağlamına yerleştirilerek incelenmesidir. Yeni Osmanlıların "yeni"si bu incelemede berraklığıyla ortaya çıkar. Benzer bir şekilde Jön Türk modernizminin niçin devrimci değil de, "bürokratik muhafazakâr" olduğu, hareketin içinde oluştuğu devlet/iktidar alanının karakterine yapısal bağlılığı incelikli bir şekilde ortaya konulur.³¹
6. *Toplumsal hafızanın söylemsel, kültürel ve sosyal arka planının belirlenmesi*: Şüphesiz Türkiye'deki siyasî ve sosyal hareketlerin pek çok sosyal bilimci tarafından yapılan tahlilleri, bize, bu hareketlerin gelişim süreçlerine ilişkin teferuatlı veriler sunmaktadır. Fakat bu meselelere aynı zamanda kolektif hafıza stokunun gelişimi, değişimi ve dönüşümü noktasında bir açıklama getiren sosyal bilimciler sınırlıdır. Özellikle sosyo-linguistiğin tartışmalara getirebileceği verimlilik bu alanın Türkiye'de gelişmemiş olması nedeniyle ortaya çıkamamıştır. Bu açıdan Mardin'in çalışmalarındaki hafıza ve tahayyülün eylem kodlarını harekete geçirmesindeki ve psikolojik örgütlenmeyi sağlamasındaki rolüne yaptığı vurgular -giriş düzeyinde bile olsa- istisnaîdir.³² Mardin'in sosyal bi-

29 Nilgün Çelebi, "Sociology Associations in Turkey: Continuity Behind Discontinuity", *International Sociology*, 2002, c. XVII, sy. 2, s. 261.

30 Şerif Mardin, "Osmanlı'da Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar, (Bölüm 1)", çev. Yurdanur Salman ve Deniz Hakyemez, *Cogito*, 1997, sy. 13, s. 267-274.

31 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 306; ayrıca bkz. Alim Arlı, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, s. 157.

32 Bu açıdan bakıldığında, tarihsel ve epistemolojik olarak uzun zaman önce akademik olarak tüketilmiş bir içeriğe sahip olsa bile, Mardin'in araştırma programındaki etkisini göstermesi bakımından *İdeoloji* çalışması incelenmelidir. Dinin Mardin'in çalışmalarında "yumuşak ideoloji" olarak konumlandırılması, farklı otoriter siyaset şekillerinin, siyasal ve toplumsal kontrol araçlarını elinde tutarak bilişsel süreçleri yönlendirmedeki etkisinin anlaşılması ve insanın psikolojik gelişiminde bazı zihni yapılarla toplumsal semboller arasındaki ilişkilerin zembereğinin nasıl oluştuğunun araştırılmasının önemi, Mardin tarafından çalışılmıştır. Bkz., Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976.

lim yaklaşımı pek çok disiplinin tartışma gündemleri içindeki sorunları bütünsel bir bakışla toparlayarak, Türkiye’nin hususi meselelerini açıklamak noktasında, metodolojik bakımdan önemli yararlar sağlamıştır. Tarihin merkezde olduğu bu araştırma gündeminde yukarıda da değinildiği gibi, siyasi fikirler tarihi, siyaset bilimi ve sosyoloji disiplinleri konu içindeki merkeziliğine göre öne çıkarılmıştır. Sosyal ve siyasal dönüşüm süreçlerinde bilişsel süreçleri, sözel yapılar ile sosyal yapılar arasındaki ilişkileri çözümlerinin ana unsurlarından birisi olarak oturtmak, dönemin sosyal bilimcilerinde yaygın olan bir kavrayış değildir.³³ Toplumsal hafızanın muhteva ve tazammunlarının eylem repertuarlarının oluşmasında ve toplumsal eylemin örgütlenmesinde muhtemel ve potansiyel etkileri Mardin’in çalışmaları içinde birçok yerde dikkat çekilen konulardır. Bu açıdan Mardin’in çalışmalarını, birer araştırma sorusu olarak okumak da mümkündür. Onun belki de en önemli bilimsel “keşfi”, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın sonuna kadar, Türk siyasal hayat ve fikriyatının, dünya-tarihsel ölçekteki değişime bir cevap olarak, geleneksel siyaset öğelerinde yaptığı revizyonla “hürriyet” başlığı altında yaptığı katkıyı ayrıntılarıyla temellendirmesidir. Türk tarihinin son 200 yıllık dönüşümlerini açıklamak için bu tespit, temel bir kalkış noktasıdır. Bir diğer önemli “keşfi” de, sosyal mühendislik eğilimleriyle, karmaşık sosyal mekanizmaların mantığı arasındaki çatışmanın, sosyal gerilimlerle ilişkililikleri içinde açıklanmasıdır. Mardin’in ‘Türk İstisnacılığı’ dediği bu durumun ayrıntılarıyla araştırılması ve tartışılması gerekmektedir. Türk elit kompozisyonundaki değişimler de, bu sürecin anlaşılması için kapsamlı alan analizleri ile açıklanmayı beklemektedir.

c) Kaynaklar

Şerif Mardin’in entelektüel kaynakları ile alakalı olarak, yukarıda onun muhafazakâr sosyal teori geleneği ile olan yakın ilişkisine kısmen değindik. Bu etkilenme kaynakları doğru bir çerçevede değerlendirilmediği ve Mardin’in ucu açık bilimsel soruşturma eğilimi ile ilişkilendirilmediği takdirde, muhtemel yanlış anlama ve yorumlara gitme söz konusu olabilir. Öncelikle vurgulanması gereken, Mardin’in -yukarıda da değindiğimiz- belirli soruşturma ilkeleridir. Birincisi, Mardin çalışmalarında kısmen iradeci, büyük ölçüdeyse akılcı bir eylem kuramının ilkelerini benimsemiştir. Bu eğilimin kaynağı, muhafazakâr siyaset bilimi ve sosyoloji çalışmalarıdır. İkinci olarak, toplumsal düzen sorunu, ilk başlarda tabii hukuk veçhesinden kalkılarak kavranılmaya çalışılır. Çağdaş siyaset felsefelerinin liberal kaynakları bu konuda Mardin’in başvurduğu kaynaklardandır. Ayrıca sosyal düzen sorunu yine, Hegelci ve liberal geleneklerin sivil toplum kavrayışlarının tartışmalarına atıfla temellendirilir. Üçüncü olarak, tarihsel soruşturmada, kurumsalcı bir yaklaşım ve Weberci (kısmen karamsar) bir akılcılık benimsenir. Bu tutum, Osmanlı siyaset ve sosyal tarihini anlamaya çalışırken, kavramsal olarak işlevselleştirilir. Statüler, gruplar, hâkim idarenin niteliğinin kültürel

33 Mardin bu sosyal bilim gündemine olan mesafesini teferruatıyla fakat zımnen tartışmaktadır. Bkz. Şerif Mardin, “Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler”, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (der.), *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, çev. Nurettin el Hüseyini, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 54-69.

içeriği, merasim ve adetler, tevarüs edilen kurumlar ve ilkelerin karakterleri gibi konuların incelenmesinde bu eğilim belirgindir. Aynı zamanda bu bakış açısı ilişkisel kavramlarla düşünmekten çok tözel kavramlarla düşünmeye daha yakındır. Osmanlı patrimonyalizmi, Türk bürokrasi geleneği incelemeleri de bir örnek olarak zikredilebilir. Son olarak ise, yeni-Kantçı düşüncenin belirlediği felsefe gündemi, Mardin'in araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Pek çok Weberci sosyal bilim yapma tarzında ortaya çıkan bu eğilim, özellikle Mannheim, Schutz, Husserl gibi düşünürlere metinlerde atfı yapılan yerlerde görünürlük kazanır. Bu tablo esasen Mardin'in araştırmalarının epistemolojik kaynaklarının genel bir betimlemesidir. Vurgulamak istediğimiz nokta, Mardin'in bu teorik faydacılığı, esasen sosyal bilimlere bir bütün olarak kavrama ve araştırmalarını disiplinler arası bir perspektife oturtma çabası ile alakalıdır. Yaygın olarak yapıldığı gibi bu düşünme tarzında şekilsiz ve tutarsız bir teorik eğilimin baskın olduğunu söylemek, soruşturma tarzının inceliklerini ve geniş ölçekli felsefi gündemini tamamen göz ardı etmek olacaktır.

Mardin'in fikri kaynaklarının değerlendirilmesinde yukarıdaki noktaların dikkate alınması gerektiğini, aksi takdirde, araştırma külliyatını birbirine bağlayan epistemolojik güzergâhların gözden kaçacağını düşünüyorum. Mardin'in teorik kaynakları, özet bir yaklaşımla ikili bir tasnif içinde belirlenebilir. Birinci tasnif ilkesi Mardin'in Batılı sosyal bilim ve felsefe kaynaklarıdır. İkinci tasnif ilkemiz, Mardin'in Türk düşüncesi içinde yerleştiği konumu da anlamlandıran 'yerli' kaynaklarıdır. Batılı kaynaklarının ayrıntısının şöylece özetlenebileceğini düşünüyorum:

1. *Muhafazakar ve revizyonist sosyal teori okulları*: Mardin'in, Türkiye'de bir dönem için özellikle yaygın olan devrimci kuramlarla ilgisi yok denecek kadar azdır. Daha çok, eserlerinde Türk devriminin analitik bir eleştirisi ön plandadır. Bu anlamıyla o, sosyal bilimlerin 'liberal-muhafazakâr' tartışma gündemine bağlıdır. Sosyal bilimlerdeki kaynaklarının başında ise, birbiriyle akraba olan birkaç sosyal bilim okulu gelir. Kant, Weber ve Husserl'den Mannheim, Parsons, Shils, Schutz, Gellner, Coleman gibi liberal, muhafazakâr, akılcı sosyal bilimciler geleneği Mardin'in metinlerinde belirgin bir normatif ağırlık taşır. Bunların yanında, bazı yapısalcı düşünürler de bu çerçevede öne çıkarlar. Levi-Strauss, Muhammed Arkoun, Jean Piaget gibi isimlerin çözümlenmeleri belli dönemlerde Mardin tarafından şayan-ı dikkat bulunmuş ve kullanılmışlardır. Tarihsel alanın kavranışı noktasında, çalışmalarında, Avrupa-merkezci okullara ve Marxist fikir gündemlerine yeterince rağbet edilmez. Benzer bir şekilde dünya sistem(ler) kuramlarına ve kültüresiz sığ ampirisizme de pek başvurulmamış hatta ironik ifadelerle eleştirilmiştir. Bunların yerine, tarihi analizde dünya-tarihsel bir ölçeği temel alan Marshall G. S. Hodgson, Karl Polanyi, Edmund Burke III, E. P. Thompson, Charles Tilly gibi bilim adamları değişik eleştirel ve müspet bağlamlarda gündeme gelirler. Bu açıdan, Mardin'in yapısal-işlevsel sosyolojinin Batı-merkezci aşırılıklarını bu tartışmalarla dengelediği de en azından hipotetik olarak söylenebilir. Kültürelci yaklaşımların aşırılıklarının dengelenmesinde ise, akılcı ve iradeci eylem modellerine sahip yaklaşımlar devreye girerler. Bu dengeler, Mardin'in eserlerindeki bilimselcilikle ilgili olsa

da düşüncelerinde gerilim alanları oluşmasında da etkili olmuştur. Onun sosyolojisinin Türkiye sosyal bilimler alanı içinde eleştirel kapasite itibarıyla farklılaşmasında bu gerilimleri inşa etmesinin payı vardır.

2. *Mardin’in çözümlenmelerine etkide bulunan bir diğer Batılı kaynak, Aydınlanmacı ve özellikle hümanist felsefelerdir.* Fakat bu felsefelerin muhafazakâr ve liberal kanatlarının belirgin olarak öne çıktığı söylenebilir. Çalışmalarının ilk dönemlerinde Ortega y Gasset, Lord Lindsay, Alexis Tocqueville gibi düşünürlere odaklanan ilgi sonraları Quentin Skinner, John Rawls, Alasdair MacIntyre, H. G. Gadamer ve Charles Taylor gibi liberal ve cemaatçi filozofların gündemlerine uzanır. Bu çerçevede, Mardin’in araştırmalarını etkileyen Batılı kaynaklarda Türkiye’de takip edilen standart epistemolojilerden farklı bir düşünce gündeminin mevcudiyeti söz konusudur. Bu bakımdan da Mardin’in tezleri açık uçlu sorular olarak görülmelidir.

Mardin’in Türkiye’nin düşünce dünyasında ve sosyal bilimlerinde etkileşim içinde olduğu isimlerin tespiti de aynı derecede önemlidir. Kayalı’nın tespitiyle,³⁴ Şerif Mardin’in çalışmalarının hiçbir döneminde Türk düşüncesindeki temel gündemlerle bağlantılarını kesmeden çalışmış olması öğreticidir. Bu tutumun, 1990 sonrası Türk sosyal bilimlerini esir alan tarihsizleştirme ve epistemolojik olarak rölâtivistleştirme eğilimi göz önüne alındığında daha da manidardır. Türkiye’deki fikir kaynakları da iki başlık altında özetlenirse şu tablo ortaya çıkar:

1. *Muhafazakâr ve liberal düşünürler.* Burada özellikle zikredilmesi gereken isimler şunlardır: Ahmet Hamdi Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken, Halil İnalçık, Fahir İz ve Niyazi Berkes (aralarında pek çok açıdan ciddi yaklaşım farklılıkları olsa da). Türk edebiyat tarihi, Türk düşünce tarihi ve Türk sosyal ve iktisadî tarihi alanlarında Mardin’in en sık başvurduğu kaynaklar bu isimlerdir. Türkiye’de sosyal ve insanî bilimlerin kuruluş sürecinde derinden etkileri bulunan bu düşünce adamlarının, Mardin’in eserlerinde iz bırakmaları bir yönüyle tabiidir. Çünkü bu bilim adamlarının çoğu, inceleme alanlarının kurucu isimleridir. İmparatorluktan cumhuriyete geçişteki ilk iki kuşağı temsil eden bu bilim adamlarının en önemli özelliği, ulus-devlet milliyetçiliğinin etkileri altında Türkiye’de kendine özgü bir düşüncenin ortaya çıkmasını sağlama çabalarıdır. Bu açıdan çalışmalarında inceleme nesnelerini kurarken gösterdikleri samimiyetin dozu daha sonraki kuşaklarla belirgin bir farklılık gösterir. Özellikle, Batı düşünce dünyasıyla ilişkilerinde de oldukça pragmatisttirler. Bu tutum birçok yönüyle bu bilim adamlarına ciddi avantajlar sağlamış fakat başka yönlerden sınırlandırmıştır. Bu açıdan da konumları sonraki kuşaklara göre farklılık arz eder. Düşünce ve araştırmaları imparatorluktan cumhuriyete geçiş ve devrim sürecinin bütün gerilimlerini taşır. Mardin’in Türk sosyal bilimlerine bir dönem aşırı derecede egemen olan ve tarihsel arka plana eğilememekle övünen pozitivist ve sığ görgülcü yaklaşımlara aldığı mesafelerde zikredilen tarihsel kaynakların eleştirel içeriğinin etkisini zikretmek gerekir.

34 Kurtuluş Kayalı, “Şerif Mardin’e Armağan: Şerif Mardin’in Düşüncelerine Sathi Bir Bakış”, *Milliyet Sanat*, Temmuz 2005, s. 100-102.

2. *Türk düşüncesi tarihinden Mardin'in gündemini belirleyen bir diğer halka ise son nesil Osmanlı aydınlarının bıraktıkları felsefi mirastır.* Yeni Osmanlı fikir adamlarından son Jön Türklere kadar olan isimler ilk çalışmalarından itibaren doğrudan doğruya Mardin'in inceleme konularıdır. Fakat aynı zamanda Mardin'in kendi entelektüel konumunu almasında bu düşünürlerin çektiği çizgilerin doğrudan bir etkisi vardır. Mardin'in bu çizgiler içinde liberal ve akılcı düşünürlerimizle bir yakınlığı olduğunu söylemek abartı sayılamamalıdır. Onun, Yeni Osmanlılardan Şinasi, Jön Türklerden Prens Sabahattin, bazı yönleriyle kısmen Abdullah Cevdet ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın yerleştiği müteredditaristokrat entelektüel konumlara ve o konuların gerilimlerine yakın olduğunu söylemek sanırız mümkündür. Bu isimlerle yapılacak mukayeselerin, Mardin'in Türk Batılılaşmasındaki konumu ve tutumunu belirlemek açısından işlevsel ve ayrıntılı bir araştırmanın konusu olabileceği yine en azından hipotezik olarak belirtilebilir.

3. Sonuç Yerine

Baştaki iddialarla bağlantı içinde, Şerif Mardin'in entelektüel portresinin araştırılması için son sözleri söylerken, o ve diğer tüm Türk entelektüelleri için de söylenebilecek bazı benzer özelliklere işaret edilebilir: Türk düşünce dünyasında kendi üzerine düşünerek ilerleme ameliyesi (reflexivite) yeterince gelişmemiştir. Bu hükmün, en azından Mardin açısından söylenmesi paradoksaldır, çünkü Mardin'in neredeyse bütün ömrü Türk düşünce alanının incelenmesine hasredilmiştir. Mardin'de Türk düşünce dünyası üzerine düşünme etkinliği gelişmiş fakat kendi eserlerinin eleştirel içeriği üzerine düşünme etkinliği belirsiz kalmıştır. Bu da pek çok gereksiz tekrarlara yol açmıştır. İkinci bir tespit olarak Şerif Mardin'in ve yakın dönem diğer Türk sosyal bilimcilerinin çalışmaları üzerine dokümanter mahiyette bile yeterince çalışılmamış, entelektüel alanın yapısı ortaya çıkarılmamış ve yeterince kritik yapılamamıştır. Bir yönüyle yukarıda da zikredilen bu isimlerin Türkiye'deki birçok bilim alanının kurucu isimleri olmalarının ve akademik alanın yeni kuruluyor olmasının payı büyüktür. Zikredilen isimlerin çalışma ve düşüncelerinin eleştirisinin nesnel zemininin ancak mevcut ve yakın alanlardaki yeni çalışmaların artmasıyla oluşup gelişeceği söylenebilir. Mardin'in düşünce gündemi ve entelektüel portresiyle ilgili olarak benim dikkat çektiğim özellikler, alanda yeterince epistemolojik araştırma olmaması nedeniyle kullandığım kavramsal ve yöntemsel araçlarca sınırlanmıştır.

Şerif Mardin'in çalışmalarıyla ilgili olarak, bazı eleştirel kayıtları ve temennileri belirtmek açısından zikredilmesi gereken birkaç nokta daha söz konusudur. Birincisi, Türkiye'de sosyal bilimlerin Mardin'in yaptığı egemenlik eleştirisini geliştirmesi ve ayrıntılandırması bir zorunluluktur. Fakat bu yapılırken ilişkisel bir epistemolojinin kullanılmasının ileri bilimsel kavramsal temsiller icat edilebilmesi için daha faydalı olacağı açıktır.³⁵ İkinci olarak, *söylenmeyenin*, yapılaşmış zımnî sosyal etik kuralların ortaya çıkarılması ve akademi içinde yeni incelemelerde daha fazla vurgulanması için

35 Mustafa Emirbayer, "Manifesto for a Relational Sociology", *American Journal of Sociology*, c. CIII, sy. 2, s. 281-317.

gerekli olan entelektüel hoşgörünün samimiyetle benimsenmesi gerekiyor. Sosyal dünyanın kontrol açıklaması yoluyla ve mühendislik faaliyetlerin nesnesi kılınarak ele alınmasının terk edilmesi Türkiye sosyal bilimler alanının önceliklerinden olmalıdır. Toplumsal dünyanın her şeyden önce anlaşılacak ve açıklanacak bir ilişki kipi olduğu ve farklı toplumsal güçlerin kendi üzerlerine daha çok düşünmelerini ve kendileriyle yüzleşmelerini sağlayacak fikir araçlarını geliştirmelerinin özgürleştirici bir bilim faaliyetinin önceliği olduğu aşikârdır. Bu yaklaşımın günümüzde de değişik isimler altında gittikçe yaygınlaşan ve bizlere XIX. yüzyıl kameralizmlerinden miras kalan elitizmlerin eleştirisi için gerekli olduğunu vurgulamak gerekir. Son olarak ise, bilimin bir bilimsel cemaatin üyelerince ve geçmişten gelen bilimsel mirasa saygılı ama epistemolojik bir dikkati elden bırakmadan ilerleyebileceğine inanmak gerekiyor.³⁶

Son söz olarak, kişisel bir deneyimi ve eleştiriye zikretmem gerekiyor. Bundan altı yıl önce, bir yüksek lisans çalışması yapmak için Şerif Mardin üzerine ilk çalışmaya başladığımda, kendi inceleme sahasında önemli eserler ortaya koymuş bir bilim adamıyla ilgili çalışmaların neredeyse hiç olmaması ve sadece gazete “köşe yazısı” (ki bu bile bugün Türk düşünce dünyasında kurumsal bir işleve sahiptir) ve entelektüel fısıltı gazeteleri aracılığıyla ve üstelik çoğunun bilimsel bir dayanaktan ve çoğunlukla entelektüel dürüstlükten yoksun, aşırı rölativist yaklaşımlara dayanılarak ele alınıyor olduğunu zaman içinde fark ettim. Şimdilerde bu durum bir ölçüde değişiyor olsa da yeterli düzeyde düşünümsellik içeren çalışmaların sayısı hâlâ çok azdır. Bu durum genç bilim insanları için başlı başına bir zorluğa işaret etmektedir. Günümüz Türkiye düşüncesi alanında kendi üzerine düşünme eğiliminin neredeyse erime noktasında olması manidardır. Sorunların, kültürel ve toplumsal ihtiyaçları neredeyse hiç gözetmeyen bütünüyle entelektüalist çerçevelere hapsederek açıklama girişimleri yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye toplumunun hesaplaşma ve yüzleşmelerini hâlâ Ahmet Hamdi Tanpınar ve çağdaşlarının romanlarını temel alarak bir ölçüde yapabildiği gerçeği, bu alanda bir ilerlemenin mi yoksa gerilemenin mi bir ölçütüdür? Mardin, bir söyleşisinde kendisine ‘Türkiye’deki bilim insanları için ne tavsiye ettiği’ sorulduğunda şu yanıtı vermişti: “Kendini bil. Bir araştırma alanıdır bu. Bizim ne olduğumuzu, bizzat kendimizi, daha iyi anlamamız lazım, bunun ilk plana çıkarılması lazım”.³⁷ Bu noktada şu soruları sormak gerekiyor: ‘Kendini bil’meyen bir topluluğun üyelerinin, “sen”i ya da “diğeri”ni bilmesi ne anlam ifade etmektedir? ‘Kendini bil’meye varmayan bir ‘bilmeye cüret et’me eyleminin anlamı Kant’a sorulsa alınacak cevabın huzur kaçırıcılığıyla yüzleşmenin maliyetleri nelerdir? Sorumlu entelektüelin görevi yalnızca saf felsefi spekülasyon veya entelektüel bunalım edebiyatı mıdır? Bu sorulara verilecek cevapların hem Şerif Mardin’in, hem de diğer Türk entelektüellerinin Türkiye’nin düşünce alanına ve tabii ki Türkiye ve dünya sosyal bilimlerine kattıkları değerlerle ilgili araştırmaların öncelikle ele almaları gereken özellikler olduğunu düşünüyorum. Bilimsel habitusun aktarım ilke ve biçimlerinden, toplumsal mirasın ve ‘sosyal alanların bileşkesi’ olan tarihin siyasete dayattığı zorunluluklardan ve akademi içi iktidar mücadelelerinin kritiğinden bahisler açılmadan bu sorunları açıklamak zor

36 Bourdieu, Passeron ve Chamboredon, *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*, s. 69-77.

37 Şerif Mardin, “Şerif Mardin ile ‘Türk Siyaset Düşüncesi’ Üzerine”, s. 381.

gözüküyor. Ancak belirtmek gerekir ki, sorumluluk sahibi bir bilimsel bilgi, katılımcı tüm sosyal aktörlere hesap verebilir bir etik sorumluluğu üstlenmeyi de tartışmak zordur. Hastalarından psikanalize uygun rüyalar görmesini bekleyen, mukayeseli toplumsal çözümlemenin erdem ve başarılarını gerekli görmeyen ya da çalışmalarının sonucundaki ahlaki sorumluluğu üstlenemeyen ve aynı zamanda hafızasızlığı yücelten bir tutumla sosyal bilim etkinliği içinde alınacak mesafe çok fazla olmasa gerekir.

Şerif Mardin'in Seçilmiş Bibliyografyası

The Genesis of The Young Ottoman Thought, Princeton: Princeton University Press, 1962. (Türkçesi: *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996; İngilizce yeni baskısı: *The Genesis of The Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, 2000).

Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964 (2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1983).

İdeoloji, Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976.

Din ve İdeoloji, 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1980.

Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

"Türk Tarihinde Nakşibendî Tarikatı", çev. Özden Arkan, Richard Tapper (ed.), *Çağdaş Türkiye'de İslam*, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993.

Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

"Kollektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", çev. Sosi Dolanoğlu ve Serra Yılmaz, Şerif Mardin ve diğerleri (ed.), *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

"Osmanlı'da Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar, (Bölüm 1)", çev. Yurdanur Salman ve Deniz Hakyemez, *Cogito*, 1997, sy. 13, s. 267-274.

Bedüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim, çev. Metin Çulhaoğlu, 7. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

"Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", çev. Nurettin el Hüseyini, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusak Kimlik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

"Adlarla Oyunlar", Ayşe Saktanber ve Deniz Kandiyoti (ed.), *Kültür Fragmanları: Modern Türkiye'de Gündelik Hayat*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

"Şerif Mardin ile 'Türk Siyaset Düşüncesi' Üzerine", Söyleşi, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. II, sy. 1, s. 357-381.

"Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı", *Doğu Batı*, 2005, yıl 8, sy. 31, s. 29-52.

Religion, Society and Modernity in Turkey, Syracuse University Press, 2006.

Mardin, Şerif (ed.), *Ortadoğu'da Kültürel Geçişler*, çev. Birgül Koçak, Ankara: Doğubattı Yayınları, 2007.

On Şerif Mardin: Critical Capacity of Sociology in Turkey

Alim ARLI

Abstract

This article deals with the studies of Şerif Mardin, the leading figure in Turkish sociology, on the basis of their conceptual and theoretical grounds. The sources and the context of his thought were tried to be captured in relation to the historical processes shaping them. The epistemological grounds of his methodology were evaluated in connection with his conceptual choices and theoretical antecedents. The characteristics which assigned Mardin a special position in Turkish sociology and the normative grounds of his studies were evaluated. In this way, introductory themes were tried to be developed in order to understand system of thought produced by Mardin, the leading figure of interpretive critical capacity in Turkish sociology.

Keywords: Şerif Mardin, critical capacity of sociology, the field of Turkish social science, *verstehen* sociology.

Türkiye'de Sosyolojinin Eleştirel Kapasitesi: Şerif Mardin Üzerine

Alim ARLI

Özet

Bu yazıda Türkiye sosyoloji tarihinin öncü isimlerinden Şerif Mardin'in çalışmaları kavramsal ve teorik temelleri ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mardin'in düşüncesinin kaynakları ve bağlamı içindeki geliştiği tarihsel süreçlerle ilişkilendirilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Yönteminin epistemolojik temelleri kavramsal tercihleri ve teorik öncülleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Türkiye sosyoloji alanı içindeki konumunu farklılaştıran özellikleri ve eserlerindeki normatif temeller ele alınmıştır. Böylece Türkiye'deki sosyoloji çalışmaları içinde yorumlayıcı eleştirel kapasitenin öncü ismi olarak Mardin'in ürettiği düşünce mirasını anlamak için giriş temaları geliştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Şerif Mardin, Sosyolojinin Eleştirel Kapasitesi, Türkiye Sosyal Bilimler Alanı, Anlamacı Sosyoloji.

